

НӢ АӦӦ АӢ Т ДӦӢ А ×АӦӦӢ ӦӦ ӦӦДӦӦӦ ӦӦӦӢ ӦӢ
АӦӦӦӢ АӦӦӦӦӦӦ АӦӦӦӢ А АӦӦӦӢ А ӦӦӦӦ
Ӣ АӦӦӦӦӦӦӢ А ӦӦӦӦӦӦ

Ӣ ӦӢ Ӧ. аӦ. АӦӦӦӦӦӦӢ АӦӦӦӦӦӦӢ А

Кыргыз-Түрк «Манас» университети
Коомдук илимдер институту

Кыргыз эли Октябрь революциясына чейин туташ караңгы болгон деген тезис (пикир) совет мезгилинде республиканын партиялык жетекчилери тарабынан улам-улам тастыктала берген. Мисал катары бир эле цитата келтирели: (Совет бийлиги келгиче) «кыргыз эли саясат жактан укуксуз, бүтүндөй сабатсыз калган» (Усубалиев, 1974:62).

Албетте, бул тезис Октябрь революциясынын, Совет бийлигинин, Коммунисттик партиянын байкуш кыргыз элине кылган өлчөмсүз жакшылыктарын баса көрсөтүп, көтөрө чалып мактоо мүдөөсүндө расмий түрдө кайта-кайта айтылып, көпчүлүккө танууланган.

Бирок бул расмий жерип-тануу пикирин төгүнгө чыгара турган ишенчиликтүү фактылар совет дооруна чейин эле кыргыздар жазып калтырган тексттерден орун алган. Мисалы, кыргыздын тунгуч кодура тарыхчылары Осмоналы Сыдык уулу (1876–1940) менен Белек Солтоноев (1878–1938) өз эмгектеринде мындай маалыматтар билдирет: Россия империясына караганча кыргыздар өздөрүн мусулман деп санаса да, ислам дининин каада-салттарын тутунбай, ислам илим-билимин үйрөнбөй, балдарына диний таалим-тарбия бербей жүрүп чын эле караңгы бойдон калган; ал эми Россияга каратылган соң кыргыз жергесине славяндар менен тең барабар мусулман өзбектер, уйгурлар, татарлар көчүп келип, алардын руханийлери (дин насаатчылары) кыргыз арасына ислам дининин илим-билимин, шариат эрежелерин, салттарын жайылтууга күч үрөгөн; кыргыздар өздөрү да мусулман динин өздөштүрүүгө, айрыкча

бала-чакага диний таалим-тарбия берүүгө, өз молдолорун чыгарууга кадыресе ыкылас кыла баштаган.

Ушул эле чындык совет доорунда илимпоз тарыхчылардын китептеринде конкреттүү фактылар аркылуу тастыкталган. Айтсак, Д.А. Айтмамбетовдун «Кыргызстандагы революцияга чейинки мектептери» (1961) деген, С.С. Данияровдун «Кыргыз совет маданиятынын алгачкы өнүп-өсүшү» (1983) аттуу орусча жазылган монографияларында, дагы башка илимий эмгектерде далилдүү маалыматтарга таянуу менен төмөнкүдөй тыянактар чыгарылган.

XIX кылымдын экинчи жарымынан бери карай кыргыз урууларынын арасында диний үгүт-насаат күчөп, балдарга диний таалим берүү салты түптөлгөн; ошол кылымдын аягы-соңку кылымдын башы ченде мусулманча баштапкы мектеп алда канча көбөйүп, атүгүл айрым кыргыз байлары тарабынан медреселер ачылган; бирин-серин кыргыз жаштары Кыргызстан аймагында татарлар, өзбектер, уйгурлар, дунгандар уюштурган медреселерде окуган, айрымдары азыркы Өзбекстан, Тажикстан, Уйгурстан, Татарстан, Башкыртстан, атүгүл Азербайжан аймактарында иштеп турган медреселерге барып кирген. Айтор, XX кылымдын башында Орто Азия мусулмандары үчүн көнүмүш диний таалим-тарбиянын төмөнкү баскычтары кыргыз арасында бир кыйла кулачын жайган, ошондой эле диний жогорку билим алууга умтулгандар да азыр-көптүр чыга баштаган.

Россия империясына күнкөр мусулман түрктөрдүн диний мектептеринде жана медреселеринде XIX кылымдын соңуна дейре шакирттер (окуучулар) жедеп эскирген үйрөтүү усулу (методу) менен, көбүнчө арап, фарс тилдериндеги схоластикалык окуулуктар (дарс китептери) менен окутулуп, орто кылым денгээлиндеги илим-билим алкагында камалып кала берген, логикалык маданиятын өрчүтүү жагынан катуу аксаган, жадагалса жөнөкөй окуу-жазуу өнөкөтүн да көп убакытта араң үйрөнгөн. Анан Европага жакын турган, бир кыйла европалашкан орустарга аралаш же коңшулаш жашаган түрк калктарынын, тагыраагы, крымдык жана казандык татарлардын окумал өкүлдөрү христиан дүйнөсүнүн илим-билими, техникасы, таалим-тарбиясы менен таанышкан соң өз бала-чакаларын жаңыча окутуу зарылчылыгын туюнуп, европалык үлгүдө таалим берүүчү мектептер ача баштаган. Мындай таалим өз маалында усул-и-жадид (жаңы метод) деп аталып, 1900-10-жылдары татар агартуучулардын үгүтү, түрткүсү, тикелей катышы менен Орто Азияга да оошуп өткөн. Маселен, жадид (жаңы тартип) мектептерин Кыргызстандын түндүгүндө келгин татарлар, түштүгүндө өзүбүздүн өзбектер ачкан. Аларга кыргыз балдары да аз-аздан тартылган. Ошону менен бирге

андай мектептер отурукташкан же чала отурукташкан кыргыз айылдарында, атүгүл алыскы тоо чөлкөмдөрүндө (азыркы Ак-Талаа, Тогуз-Тороо, Кетмен-Төбө райондорунда) уюштурулган.

Орто Азияга сурак жүргүзгөн падыша бийлиги тилмечтерге, майда өкмөт кызматкерлерине, орус маданиятын үгүттөөчүлөргө муктаж болгондуктан XIX кылымдын сонунда жергиликтүү калктын эсебинен орус-туземный мектептерди ача баштаган. Кыргызстанда мындай биринчи мектеп 1884-жылы Караконузда (Токмокко жакын дунган кыштагында), экинчиси 1886-жылы Ош шаарында ишке киришкен. Анан орус-туземный мектептер жыл сайын аста-аста арбып, биринчи дүйнөлүк согуш чыгаарда 20 эсебине жеткен. Кайсы айылдын жамааты мектептин финансылык чыгымдарын өзүбүз көтөрөбүз деп өтүнүч менен кайрылса, ошол жакта орус-туземный мектептин ачылышына падыша бийлиги уруксат бере берген. Ушундан улам андай мектептерди Кочкор, Ат-Башы, Кетмен-Төбө чөлкөмдөрүндө да пайда болгон. Албетте, булардын көпчүлүгүндө кыргыз багдары окуган. Анча-мынча кыргыздар азыркы Өзбекстандын, Казакстандын, Тажикстандын кыргыз жергесине жакын чөлкөмдөрүндө ачылган орус-туземный мектептерге да барып кирген.

Мындан тышкары Каракол айыл чарба мектебинде, Бишкек багванчылык мектебинде, дагы башка майда кесиптик окуу жайларында, орус жана татар прогимназияларында анча-мынча кыргыз кыз-улаңдары окуган. Алматы (Верный) жана Бишкек гимназияларын эки-үч кыргыз, Ташкент мугалимдер семинариясын жалгыз кыргыз (таластык Абжалбек Чолпонкулов) бүтүргөн. Эки-үч кыргыз (мисалы, Абдыкерим Сыдыков, Кожомурат Сарыкулаков, Жанек Солтоноев) гимназиядан окуп чыккан соң борбордук Россиянын университеттеринде окуп, ар кыл себептерден улам окуунун үдөөсүнө чыга алышкан эмес.

Демек, XIX кылымдын соңу—XX кылымдын башында кыргыз элинин арасынан эскиче диний-агартуу очокторунан, түрк тилдеринде жаңыча окуткан жаңид мектептеринен, орусча чоң-кичине окуу жайларынан таалим алгандар белгилүү өлчөмдө чыккан. Алардын жалпы саны канча болгону өз убагында деле, кийин деле так белгиленген эмес. Ошентсе да кыйыр фактылардан болжолдуу цифралар чыгаруу чарасы бар. Маселен, 1913-жылга тиешелүү жазма маалыматка ишенсек, ал кезде кыргыз элинин 0,6% гана кат тааный алган экен. Эгер ошол тушта мүлдө кыргыз 800 миң болгон деп болжолдонсо, 4,8 миңдей кыргыз кат тааныган болот. Бирок

падышалык режимдин статистикалык маалыматтарына анча ишенчилик жок, анткени алар ар кайсы документтерде ар башка берилет. Маселен, ошол эле 1913-жылкы бир демографиялык иликтөөдө катталган цифралык көрсөткүчтөр Бишкек жана Пржевальск (Каракол) уезддеринде жашаган кыргыздардын 4,7% кат тааныганын тастыктайт (**Айтмамбетов, 1961:199**).

Эгер Кыргызстандын түштүк тарабында диний таалим-тарбиянын түндүк жактагыга караганда мурдараак да, көбүрөөк да жайылганы эске алынса, анда бүткүл кыргыз элинин кур дегенде 1-2% кат тааныган деп тыянак чыгаруу мүмкүн. Бирок алардын оор басым көпчүлүгү баштапкы дин мектептеринен үзүл-созул окуп, кат-сабатын эптеп ачкандар болсо керек. Ал эми жогорку дин мектептеринен, жаңы мектептеринен, орусча окуткан окуу жайлардан таалим алган кыргыз жаштарынын жалпы саны, сыягы, 1 миңден ашпаган окшобойбу.

Арийне, XX кылымдын башында европалык калктардын башталгыч, жарым жана толук орто мектептерди бүтүргөндөрү сабатсыздарынан алда канча көп эле, жогорку билимдүүлөрү өзүнчө социалдык катмар түрүндө калыңданып калган эле. Ошол эле учурда кыргыз элинин араң жүздөн бир-эки сабаттуу, бир миңдейи гана орто дегенге жакын билимдүү, 150–200 чамалуусу гана европалык типтеги баштооч маалыматтуу экен. Медреседен башка жогорку окуу жайын бир дагы кыргыз бүтүрбөптүр!

Албетте, адамзаттын жарымы эл агартуу тармагында, илим-билимде, техникалык өнүгүштө үлкөн ийгиликтерге жеткен заманда 700–800 миң чамалуу кыргыз элинин өз ичинен бир ууч гана сабаттуу жана чала билимдүү кишилерди араң чыгара алганы өтө эле кейиштүү факт. Бирок андан жарым кылымдай эле мурдараак бул элдин туташ кат тааныбаганы эске алынса, анын 4–5 миңдейи сабатын ачып, 1 миңдейи европалык илим-билимге чала-чарпыт телингени, атүгүл 10–15 чапалуусу диний жана динге тиешесиз (светский) жогорку окуу жайларынан аздыр-көптүр окуп калганы кантсе да алдыга жылыш, маданий илгерилеш катары бааланууга тийиш.

Кыргыздардын бала-чакаларын окутууга кунт кое башташы алардын ички муктаждыктардын жана тышкы таасирлердин түрткүсү менен аста-аста отурукташа баштаганы сыяктуу эле барган сайын өөрчүп кете берүүчү табигый мүнөздүү процесс эле. Башкача айтканда, колониялык калктарынын маданий өнүп-өсүшүнө эч кандай кам көрбөгөн падышалык режимдин карамагында деле, эгер коомдо узак мөөнөттүү тынччылык сакталып турса, кыргыз элинин билимге

ынтызарлыгы күч алып, жөнөкөй сабаттуулары да, дурус билимдүүлөрү да аз-аздан көбөйүп бара бермек. Мындай боло турганынан кыйыр далил ушул: ошол падышалык бийликтин астында эле кыргыздарга теңтеш, тагдырлаш, окшош татар, казак, өзбектердин мусулманча таалим алгандарынын гана эмес, жаңы сапаттагы билим алгандарынын саны да барган сайын арбыш бара берген эле.

Демек, совет дооруна чейин кыргыз элинин сабаттуулары деле, билимдүүлөрү деле көп болгон деп барабан чала албайбыз, ошондой эле элибиз бүтүндөй кат тааныбаган караңгы бойдон калган деп жер сабап жатып алчу да жөнүбүз жок. Бул маселеге тиешелүү калыс айтылуучу жөнөкөй чындык ушул: Россия империясына карагандан кийинки жарым кылымдан ашуун мезгилде кыргыз калкынын оор басым көпчүлүгү окуу-жазуу билбеген бойдон кала берсе да, билимдин кадырын туюнган айрым кыргыздар өз эсебинен мектептерди ачып же окутуу акысын төлөп бала-чакаларына кат таанытуу, кандайдыр бир таалим бердирүү камын көрө баштаган. Натыйжада калктын калың катмарынан мусулманча диний, жаңид, орус-туземный мектептерден, медреселерден, дагы башка орусча окуу жайларынан таалим-тарбия алгандардын чакан тобу суурулуп чыккан. Ал окумалдар акыл эмгеги менен шугулданууга камынган, духовный (рухий) өмүр сүрүү багытына жөнөлгөн, болочок улуттук интеллигенциянын уюткусу же камыртурушу боло турган пионер кыргыздар эле. Ал эми кечээки эле туташ түркөй элдин арасынан ислам маданиятынын таасирине да, орус вариантындагы европалык цивилизация алкагына да тартыла баштаган окумалдардын жука катмарынын келип чыгышы чык караңгылык дүйнөсүнөн сызылган бир тутам жарык нурга окшош жаркын бир көрүнүш болучу.

xxx

Совет мезгилинде падыша заманында жашаган кыргыздардын маданий ал—жайына карата көп айтылган дагы бир расмий тезис мындай эле: совет дооруна дейре кыргыз эли улуттук жазма-чийме (письменность) колдонбой эле күн көрүп келе берген. Буга тиешелүү дагы бир цитата: «...Совет бийлигине чейин кыргыздардын жадагалса өз улуттук жазма—чиймеси болгон эмес» (Усубалиев, 1974:71).

Ошол эле совет мезгилинде, тескерисинче, атактуу тилчилер (К.К. Юдахин, И.А. Батманов, Б.М. Юнусалиев, С. Кудайбергенов ж.б.) кыргыз элинин сабаттуу өкүлдөрү падыша бийлиги тушунда эле арап тамгалары менен ар кандай тексттер жазып жүргөнүн конкреттүү фактылар аркылуу далилдеп келген. Эски заманда арап алфавитинин

окумал кыргыздар тарабынан тексттер жазуу үчүн колдонулганы жөнүндө учкай маалыматтар илимпоз тарыхчылардын (Д. Айтмамбетов, С.С. Данияров, В.М. Плоских ж.б.) эмгектеринде да берилген.

Бирок Кыргызстанга Т. Усубалиев биринчи жетекчи болуп турган чакта (1961–1985) кыргыздардын эски заманда аздыр-көптүр жазма-чийме урунганын ачык айтып чыккандар сынга, атүгүл куугунтукка алынган. Тек гана совет коомунда кайра куруу (перестройка) саясаты башталгандан кийин тигиндей расмий басым-кысымга каршы каяшалар айтыла баштады. Мунун бир мүнөздүү мисалы катары москвалык түрколог Э.Р. Тенишевдин «О киргизском литературном языке в донациональный период» («Улут болуу дооруна чейинки кыргыз жазма тили жөнүндө») деген макаласын көрсөтө алабыз.

Бул макалада Октябрь революциясына чейин эле кыргыз коомунда кат-сабат билген жука катмар куралып калган деп, ошол катмардан чыккан айрым билимдүүлөр арап алфавитин урунган, кээ бир жазма (адабий) түрк тилдерин үйрөнгөн, ал тилдерде жана эне тилинде бир кыйла тексттерди жараткан деп айтылат.

Өйдөкүдөй бирин бири төгүндөгөн кайчы көз караштарга байланыштуу бир олуттуу суроо келип чыгат: дегинкиси совет дооруна дейре кыргыз элинин өз жазмасы бар беле же жок беле?

Арийне, көпчүлүк мусулман түрктөрдүн, асыресе өзбек, уйгур, түрк, азербайжан, татарлардын окумал өкүлдөрү көп кылымдар бою арап алфавити менен, болгондо да эне тилдеринин тыбыштык бөтөнчүлүктөрүн чагылдырбаган алфавит менен ар кыл мазмундуу, ар кыл шекилдүү тексттер жаратып келген. Ошол колдонулуп жүргөн арап алфавити бир дагы түрк элинде мамлекет тарабынан улуттук жазма деп расмий жарыя кылынган эмес. Эгер кайсы бир элдин алфавитин башка бир эл тарабынан өз тилинин фонетикалык системасына шайкештирилип, анан мамлекеттик бийликке бекиттирилип колдонулушу гана улуттук жазма-чийме деп эсептелсе, анда мусулман түрк элдеринин биринин да өз жазма-чиймеси жок болуп чыгар эле. Бирок аталган түрк калктарынын тилдерин өздөрү да, башкалар да совет доорунда «эски жазма-чиймелүү тилдер» («старописьменные языки») деп айтып келгени бештен белгилүү.

XIX кылымдын орто ченинен куду Октябрь революциясына (1917-жылга) чейин кээ бир билимдүү кыргыздар эне тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө бап келтирилбеген эле арап графикасы менен бир катар тексттерди жазгандыгын далилдеген материалдар бар.

Баса, падыша өкмөтүнүн архивдеринде атүгүл XVIII кылымдын экинчи жарымы – XIX кылымдын биринчи жарымы ченде кыргыз уруу башчыларынын атынан Россия империясынын эл башкаруу мекемелерине жиберилген каттар сакталып калган. Бул документтерди кээ бир илимпоздор накта кыргызча болбосо да кыргыздар жазган тексттер деп белгиленген (**Плоских, Кудайбергенов, 1968:75-79**).

Ал каттар таза кыргызча эмес, чала чагатайча (эски өзбекче) жана чала татарча жазылгын экен. Аларды сабаттуу кыргыздардын калеминен чыккан деп кесе айтыш кыйын. Себеп дегенде ошо каттар жазылган доордо Бухара же Казан медреселеринен таалим алып, же эски өзбек (чагатай) жазма тилин, же жаңы татар адабий тилин жакшы өздөштүргөн, ал тилдерде расмий документтер жазуу үлгүлөрүн (шаблондорун) дурус үйрөнгөн кыргыздар бар экени шек туудурат. Кыргыз бай-бийлеринин атынан жөнөтүлгөн ал каттар өзбек же татар окумалдары тарабынан жазылса керек деп болжолдоого көбүрөөк негиз бар. Андыктан ал тексттер кыргызча жазма тилдин же улуттук жазма маданияттын фактылары боло албайт.

Албетте, накта кыргызча тексттерди мусулманча диний же динге тиешесиз (светский) таалим-тарбия алган кыргыздар гана жарата алмак эле. Жогоруда айтылгандай, андай кишилер кыргыз элинин арасынан XIX кылымдын экинчи жарымынан чыга баштап, XX кылымдын башында аздыр-көптүр көбөйгөн. Ошол окумал кыргыздардын ичинде эне тилинде тексттер жазууга кунт коюп, аракет жасагандар болгон.

Тилекке каршы, сөзгө алынып аткан мезгил аралыгында канча сабаттуу кыргыздын эне тилинде тексттер жазып жүргөнүн так айтуу ылаажысы жок. Алардын эсеп-чоту өз убагында деле, андан кийин деле алынган эмес. Анын үстүнө ал заманда кыргызча жазылган тексттердин түгөл бардыгы совет дооруна жетип келип, колжазмалар сактоочу мамлекеттик мекеме-уюмдарга түшпөй калгандай түрү бар. Тек аз сандагы колжазмалар гана бирөөлөрдүн колуна же мамлекеттик архивдерде сакталып калып, кээ бири совет мезгилинде, кээ бири Кыргызстан эгемендешкен учурда илимий изилдөөгө алынып, жарыяланып, улуттук адабияттын тарыхый казынасына кошулду.

Совет дооруна чейин кыргыз тилинде чыгармалар жазып жүргөндөрдөн тексттери биздин күндөргө жетип келген авторлор деп азырынча төмөнкүлөрдү айта алабыз: Молдо Нияз (1822 – 1896), Тоголок Молдо (1860 – 1942), Молдо Кылыч (1866 – 1917), Осмоналы Сыдыков (1875 – 1940), Алдаш Молдо (1876 – 1930), Белек Солтоноев

(1878–1938), Ысак Шайбеков (1880–1957), Эшеналы Арабаев (1882–1934), Абылкасым Жутакеев (1882–1930).

Бул аталган тогуз автордун алтоонон бизге жеткен тексттер – карандай ырлар. Ал эми О. Сыдыков менен Б. Солтоноев экөөнөн, эгер анча-мынча ырларын эсепке албаганда, карасөз түрүндөгү тексттер калган. Э. Арабаевден болсо башталгыч мектептер үчүн окуу куралдары катары жазылган чыгармалар мурасталган.

Кыргыз тилинде жазылган тексттерден совет дооруна чейин басмалардан жарык көргөндөрү да бар. Алардын үчөө кыргыз журтчулугуна мурдатан эле белгилүү: Молдо Кылычтын «Кысса – и зилзила» (Уфа ш., «Шарк» басмасы, 1911) деген узун ыры, Осмоналы Сыдыковдун «Мухтасар тарых – и Кыргызия» (Уфа ш., «Шарк» басмасы, 1913) жана «Тарых – и кыргыз Шадмания» (Уфа ш., «Шарк» басмасы, 1914) деген карасөз, ыр аралаш чыгармалары.

Азыркы учурда Эшеналы Арабаевдин бир казак автор менен бирге «Алиппе яки төте окуу» (Уфа ш., «Шарк» басмасы, 1911) деген «казак ва кыргыз балалары үшін» окуулугун, жеке өзү «Адебиет өрнеги» (Казан, Каримовдор басмасы, 1913) жана «Казакша дурыс жазуу кагидалары» (Казан, Каримовдор басмасы, 1914) аттуу окуу куралдарын жазып, бастырып чыгарганы аныкталды (**Суханбердина, Сейфуллина, 1996:210-213**).

Ошондой эле Уфадагы «Галия» медресесинин «кыргыз ва казак шакирттери» (окуучулары) тарабынан башталгыч мектептерде окуган кыргыз, казак балдары үчүн жазылган же кураштырылган «Өрнек» (Уфа, «Шарк» басмасы, 1911) жана «Турмыш» (Уфа, «Шарк» басмасы, 1911) аттуу китепчелер басылып чыккан (**Суханбердина, Сейфуллина, 1996:179-180**).

Бу китепчелердин авторлору аты-жөнү белгисиз бойдон калтырылган, бирок ишенчиликтүү маалыматка караганда, Э. Арабаев окуп жаткан маалда «Галия» медресесинде Н. Абыров, Ы. Канатов деген эки кыргыз жигити окуган экен (**Сыдыков, 1990:37–38**). Аталган эки китептин авторлорунун арасында бул эки шакирттин болушу да ыктымал.

Э. Арабаев жана анын жолдоштору «кыргыз жана казак балалары үчүн» деп кураштырган чакан окуу китептеринин канча тираж менен басылып чыкканы, айрым нускаларынын кыргыз арасына жеткен-жетпегени жөнүндө бүгүнкүгө чейин эчтеме билбейбиз. Анан да ал китептердин бирин-эки нускасы эмдигиче Кыргызстан аймагынан табыла элек, кыргыз илимпоздору тарабынан да конкреттүү

кеп-сөзгө алына элек. Азырынча алардын аттары гана белгилүү болуп, ичиндекилери табышмактуу бойдон калууда.

Совет дооруна чейин жазылып, бирок жарык көрбөгөн кыргызча кол жазмалардын көпчүлүгү XIX кылымдын аягы—XX кылымдын башы ченде өздөрү жашаган чөлкөмдөрдө гана жазып ыр чыгарган сейрек кишилер катары кадыр-барк казанган Молдо Нияз менен Молдо Кылычтын калемдерине таандык. Бул кол жазмалар—бүтүндөй ыр түрүндөгү тексттер. Алар ар кимдердин, асыресе ошо ырчылардын туугандарынын колунда жүрүп, совет мезгилинде мамлекеттик кол жазмалар жыйноо-сактоо мекемелерине келип түшкөн. Бирок бу келип түшкөндөр автографтар (авторлор өздөрү жазган тексттер) эмес, башкалар көчүрүп алган варианттар болгон.

Молдо Кылычтын бир узун ыры, өйдө жакта айтылгандай, совет дооруна чейин эле басылып чыккан, дагы бир канчасы өзүнчө китепче жана чакан жыйнак түрүндө 1927—1948-жылдар аралыгында жарык көргөн, айрымдары орто мектеп окуучулары үчүн адабият хрестоматияларына кирген. Ошол эле учурда жазма ырчынын өмүрү жана чыгармачылыгы туурасында илимий эмгек жазылып, басмадан жарык көргөн (*Њаї аї +еї*, 1949).

Бирок Молдо Кылычтын көпчүлүк чыгармалары ичинде орустарга каршы ой-пикирлер, патриархалдык жашоого мактоолор, диний үгүттөр орун алгандыгы үчүн совет мезгилинде жарыяланбай келген, жарыяланмак түгүл, ачык басмасөздө алардын аттарынын тилге алынышына да өкмөттүк-партиялык тыюу салынган.

Экинчиден, СССРде косполитизмге, улутчулукка, болор-болбос либералдык ой-пикирлерге каршы саясий-идеологиялык кампаниялар жүргүзүлгөндө, айрыкча 1945—1962-жылдар аралыгында Кыргызстандын мансап, наам, атак талашып эрегишкен гуманитар илимпоздору тарабынан Молдо Кылычтын адабий мурастары өз ара чарпышуунун, бирин бири чалып жыгуунун, бири биринен өч алуунун каражаты катары пайдаланыла берген. Ушундай эрегиш, таймаш, кагылыштардын айынан Молдо Кылычтын чыгармаларын изилдеп жүргөндөрдүн, изилдөө жана жарыялоо зарылчылыгын жактагандардын бири-экөөсү түрмөгө кесилген, бир тобу партиялык жазалар алган, мансап (карьера) жагынан аксаган, моралдык азаптар чеккен.

Молдо Кылыч мурастарынын жарыкка чыгышына, изилденишине, окуу жайларында окутулушуна узак жылдар коюлуп келген

партиялык-өкмөттүк тыюулар советтик режим чөгүү тилкесине кирген кезде гана (1985-жылдан кийин) биротоло алынып ташталган.

Молдо Нияз жазган ырлардын көчүрмөлөрү ар кимдердин колунда сакталып жүрүп, 1950-жылдардан кийин гана Кыргызстан илимдер академиясына караштуу Колжазмалар фондусуна келип түшкөн. Бирок совет доорунда ал ырларды ичинде социалисттик идеология принциптерине кайчы келген сап-жолдору көп болгондугу үчүн ал ырларды жарыялоого улуксат кылынбаган. Тек гана ырлардын тил жагынан курулушу жана өзгөчөлүктөрү жөнүндө жападан жалгыз илимий макала орус тилинде жарыяланган (Юнусалиев, 1970:48-58).

Молдо Нияздын узак жылдар бою жашыруун архивде камалып жаткан ырлары да Совет бийлиги ыдырап сөгүлө баштаган мезгилде гана басылып чыгып, мезгилдүү басма сөздө, илимий адабияттарда, кыргыз адабияты жөнүндөгү окуу китептеринде сөзгө алына баштады.

Падышалык заманда эле жазуучулук кылган деп расмий түрдө айтылып келген дагы бир автор—Тоголок Молдо. Бирок анын ошо кезде жазып жүргөндөрүнүн түпнуска колжазмалары совет дооруна жетип келген эмес. Мунун чындыгын ырастаган ишенчиликтүү маалыматтар бар. Айтсак, кыргыз фольклорун кагазга түшүрүүдө өтө чоң эмгек сиңирген Каюм Мифтаков (1892—1949) 1922-жылы 8-июлда азыркы Нарын областынын Ак-Талаа районундагы бир айылда (бул айыл азыр Тогуз-Тороо районуна караштуу) жашап турган Тоголок Молдого жолугуп, анын керт башына жана чыгармачылыгына тиешелүү мамындай күбөлөмө жазып калтырган: «Тоголок Молдо... окуй, жаза билет. Жаш чагынан эле ырга, өлөңгө өтө жакын болгон. Кыргыз арасындагы ырлардын көбүн билет. Жазгандары 1916-жылкы Үркүндө жоголуп кетиптир». Фольклор жыйноочу ушул эле маалыматты күндөлүгүндө дагы бир жолу кайталап жазган: «Тоголок Молдо... ырларынын баарын... дептер кылып жазып жүрсө да, 1916-жылкы бунтта мунусу да жоголгон».¹

Демек, Тоголок Молдонун эски падыша заманында жазылган деп кайра-кайра басылып, илимий жана окуу китептеринде үстөкө-босток айтылып келаткан ырлары менен дастандары чындыгында совет доорунда жаңыдан жазылган же кайра калыбына келтирилген деп кесе бүтүм чыгарууга толук негиз бар.

Бирок бул бүтүм Тоголок Молдонун эски заманда ыр жазып жүргөнүн, жазуу ыгы менен ыр токуган тунгучтардын бири болгонун жерип-танууга жем таштабоого тийиш. Себеп дегенде совет доору

¹ Ар түрдүү ырлар жана материалдар. Жыйнаган Габдулкаюм Мифтаков. — Кыргызстан улуттук илимдер академиясынын Колжазмалар фонду, инв. №1613. — 338, 135-беттер

жаңыдан башталган кезде анын калеминен жаралган узунду-кыска ырлар авторунун ыр жазуу жагынан кадыресе дасыгып калганын айгинелейт. Ушуга караганда Тоголок Молдонун көптөн бери ырлар жазып келгени шексиз көрүнөт.

Арийне, Октябрь революциясына дейре Тоголок Молдонун бир да тексти басмасөз бетине чыккан эмес. 1925–1945-жылдар аралыгында анын үч чакан поэмасы өзүнчө китепчелер, бүтүн чыгармалары өзүнчө жыйнак түрүндө жарык көргөн. Ал эми 1950- жылдардан бери карай Тоголок Молдо Молдо Кылыч баштаган «реакционер» ырчыларга каршы турган «демократ акын» делип, төкмө ырчы Токтогул Сатылганов (1964–1933) менен бирге кыргыз адабиятынын классиги даражасына көтөрүлгөн, чыгармалары болсо анын өзү академиялык Колжазмалар фондуна тапшырган фольклордук материалдардын эсебинен байып, улам-улам басылып чыгып жана өлчөмүнөн ашырыла пропагандаланып турган.

Кыргызча туңгуч тексттер жараткандар деп айтылып жүргөндөрдүн ичинде Ысак Молдо (Ысак Шайбеков) да бар. Айрым маалыматтарга караганда, ал 1911–1912-жылдары «Зилзила», «Шабдан кошогу» деген чакан дастандар, дагы башка ырлар жазган экен. Бирок алардын тексттери сакталбай калган, тек гана «Шабдан кошогунан» кыска үзүндү архивдерде алда кандай сакталып, Совет бийлиги кулагандан кийин «Шабдан баатыр» (1991) деген жыйнакта жарык көргөн. Ысак Молдо «Кайран эл» деген узун ырын 1916-жылы падыша режимине каршы куралдуу көтөрүлүшкө чыгып, жеңилген соң качып жөнөгөн уруулаштары менен Кытайга тентип барганда жазган. Үркөн кыргыздардын чет эл-жерде тарткан шорун, кордугун, мун-зарын билдирген ал дастанча качкындар тарабынан көчүрүлүп, жатталып, фольклордошкон; совет доорунда көп ирет жарыяланып, мектептик адабият хрестоматияларына кирген.

Алдаш Жээникеев (Алдаш Молдо), Ысмайыл Сарыбаев, Абылкасым Жумакеев да падыша заманында ыр жазып жүргөндөрдөн деп айтылып келет. Бирок алардын ошол чакта жазып жүргөндөрүнүн автографтары же көчүрмөлөрү сакталып калган эмес, дайын-дарексиз жок. Ал эми алардын бирөөлөрдүн колунда же мамлекеттик архивдерде сакталып калган жана жарым-жартылай жарыяланган чыгармалары – совет доорунун алгачкы жылдарында жазылгандар.

Осмоналы Молдонун (Осмоналы Сыдыковдун) 1913–1914-жылдары жарык көргөн «Мухтасар тарых –и Кыргызия» жана «Тарых –и кыргыз Шадмания» деген китепчелери эки башка

мазмундуу китепчелер эмес. Экинчиси—биринчисинин толукталып кайрадан басылган варианты гана. Анын ичинде анча-мынча ырлар, санжыра (кыргыз урууларынын келип чыгышы, курамы, мекендеген жерлери жөнүндөгү легендалар), дагы башка актуалдуу темаларды козгогон материалдар бар. «Тарых—и кыргыз Шадмания» да совет доорунда мамлекеттик тыюуга кириптер болуп, илимий китептерде учкай жамандалып келди да, советтик коом либералдашып чөгө баштаган мезгилде кайрадан басылып чыгып, басмасөздө жана илимий адабияттарда тилге алына баштады.

Тунгуч кыргыз калемгерлеринин билимдүүрөгү Белек Солтоноев XIX кылымдын аяк ченинен бери карай өз элинин тарыхына тиешелүү маалыматтарды эл оозунан жазып алып, түрк тилдеринде жана орусча жарык көргөн тарых китептеринен терип жыйнап, эне тилинде тартипке салып жаза баштаган экен. Бирок анын бул иши 1920—1930-жылдары гана советтик идеологиянын талаптарына туураланган ырааттуу текст шекилинде жазылып бүткөн.

Белек Солтоноевдин «Кызыл кыргыз тарыхы» аттуу ошол колжазмасы жазылып бүткөн соң шыдыр жарыяланган эмес, автору 1937-жылкы сталинизм кыргынында курмандыкка чалынган соң жашыруун архивге камалып, кайра куруу (перестройка) мезгилинде гана жарыялана баштаган.

Б. Солтоноев Октябрь революциясына чейин ырлар да жазып жүргөн экен, алар да өз убагында деле, кийин деле жарыяланган эмес. Анын бүткүл колжазмаларын илимий негизде бастырып чыгаруу маселеси да азырынча бир жаңсыл чечиле элек.

Демек, кандайдыр бир өлчөмдө билим алган аз сандагы кыргыздардын ичинен башка тектеш тилде эмес, накта эне тилинде тексттер жазууга киришкендер бириндеп-сериндеп чыккан.

Арийне, ар кандай тексттер кайсы бир коомдук муктаждыктардан, жеке адамдык мотивдерден, дагы башка зарылчылыктардан улам жазылат эмеспи. Маселен, капитализм орун-очок алгандан бери карай көпчүлүк тексттер негизинен басмадан жарыкка чыгып, элге товарлар катары сатылыш үчүн жазылып келет. Башкача айтканда, калемгерлер өз чыгармаларын эң оболу китеп чыгарчу мекеме-уюмдарга сатып, акча табуу максатын көздөп жазат. Ырас, бул максат авторлордун өз билгендерин, ой-сезимдерин, көңүл кайрыктарын жарыя айтуу ынтаасы менен, жарык көргөн чыгармалары аркылуу элге-журтка таанылуу тилеги менен да коштолушу мүмкүн.

Ал эми бир нече сабаттуу кыргыз биринчи ирет эне тилинде тексттер жаза баштаган чакта кыргызча газета, журнал, китептер

басылып чыгып турбаган. Демек, аларды тексттер жазып машакаттанууга жарыкка чыгаруу, акча табуу, атак-данк казануу мүдөөлөрү сүрөгөн эмес. Анда алардын чочугандай беймаал жазуучулук кылып калышынын себептери эмнеде?

Айрым маалыматтарга караганда, ыр жаза баштаган кыргыздар адегенде оозеки ырдап жүрүшүптүр. Сыягы, кат тааныган соң ырларын жазып чыгарганга өтүшкөн окшобойбу. Аларды мынтип жаңыча ыр токуганга айрым түрк тилдеринде, айрыкча казакча басылып чыккан ыр китептердин таасири, өрнөгү, шыкагы да түрткүлөшү ыктымал. Экинчиден, тунгуч жазма ырчылар керт башынын да, үй-бүлөсүнүн да ырыскы-насибин кара жумуш жасап каржалып таппай, молдолук кылып тапкан экен. Мындай жеңил-желпи акыл эмгеги менен күн көрүшү аларга жай отуруп ыр жазыш үчүн мүмкүнчүлүктөр ыроологон. Анан жазган ырларынын сабаттуу уруулаштары тарабынан кызыгуу менен окулушу, көчүрүлүшү, жатталышы да аларга моралдык каниет, чыгармачылык дем-шык берсе керек.

Эне тилинде карасөз чыгармаларын жаза баштагандар болсо улуттук ардануу туйгусу кыстагандан бул жумушка киришиптир. Буга байланыштуу алардын өздөрүнүн жазып калтыргандары бар. Көрсө, ошол кезде түрк калктарынын, асыресе өзбек элинин айрым бир дөгүрсүткөн окумал кишилери тунгуч кыргыз билимдүүлөрү менен баарлашып калганда кыргыз элин тек-жайы шектүү, өтмүшү караңгы, жашоо шарты жапайы эл деп кордоп, кемсинтип, мазактап сүйлөшчү экен. Мындай кеп-сөздөргө ызаланган кээ бир кыргыз окумалдары (мисалы, медреседен окуп чыккан Молдо Осмоналы Сыдыков, орусча орточо таалим алган Белек Солтоноев) өз элинин деле башкалардан кем эмес тектүү, бай тарыхтуу эл экенин өзүнө да, өзгөлөргө да таанытыш үчүн кыргыздын санжырасын, тарыхый уламыштарын, дагы башка рухий мурастарын эл арасынан сурамжылап, ооз-ооздон кагазга түшүрүп, бүкүлү текст түрүндө баяндап жаза башташкан. Албетте, бир тууган элинин түркөйлүктөн кор болгонуна күйүп-бышкан кодура тарыхчылар өз чыгармаларын жазып жатканда кандаштарынын улуттук аң-сезимин ойготуу мүдөөсүн да кароолго албай койгон эместир.

Айтор, совет дооруна дейре эле кыргыз тилинде ыр, карасөз түрүндөгү тексттердин жазылганы жана бирин-экиси жарыяланганы кашкайган чындык.

Бирок ушул факт кыргыз тили совет дооруна чейин эле кадыресе жазма тилдин денгээлине жеткен деп айттыра алабы?

Белгилүү го, кайсы бир оозеки гана иштетилип жүргөн тил жазма тилге айланыш үчүн ал тилде мамлекеттик башкарууга, сот адилеттигине, расмий идеологияга таандык документтер, газета-журналдар, окуу китептери, адабий чыгармалар, дагы башка керектүү маалыматтар ташыган тексттер жазылып да, басылып да турушу керек, ошондой эле ал тилде ар кыл топ-жыйындар өткөрүлүшү, окуу жайларда таалим берилиши, почталык кабарлашма жүргүзүлүшү зарыл, кыскасы, жазма-басма шекилдеги улуттук пикир алмашуунун көп түрдүү тармактары үзгүлтүксүз уланып бара берүүгө тийиш.

Арийне, кыргыз тилинде анча-мынча тексттер жазылып, бир-эки жарык көрсө да, газета-журналдар, китептер басылып чыккан эмес, мамлекеттик иш кагаздары жазылган эмес, мектептерде сабактар окутулган эмес. Демек, ал кезде кыргыз тили кадыресе жазма тилдин бир дагы милдетин аткара албаган.

Эмне үчүн кыргыз тили жазма тил боло албаган ал заманда?

Мунун себептери көп. Эң башкысы: кыргыз уруулары сонку миң жыл ичинде же өз алдынча мамлекет кура албай, же бир үлкөн державанын карамагында аймактык-улуттук автономияга ээ болбой, жадагалса «маданий автономия» дегенге да жетинбей, көчмөн күн көрүп, өз ара чабышып, бытыранды жашай берген. Ал эми кандайдыр бир мамлекеттик чамгарак астында бирикпеген, анысы аз келгенсип, көчмөнчүлүктөн кутулбаган чакан коомдо жазма тилге, тагыраагы, жазма тилдин жаралышына жана өнүп-өөрчүшүнө муктаждык демейде пайда болбойт.

Ырас, жалпы социалдык өнүгүштөн бечел калган айрым майда элдер миллиондогон кишилүү, кубаттуу, маданияттуу калктарга айласыз күнкор болгондон кийин алардын таасири, өрнөгү, көмөгү аркылуу өз тилдерин жазма тилдерге айландыруу жолуна түшүшү мүмкүн. Тилекке каршы, кыргыз эли сыяктуу көп элдерди өзүнө караткан Россия империясынын башкаруучулары колонияланган букараларынын жазма тилдери жаралышына же өнүгүшүнө колдоо көрсөтмөк турсун, тоскоол кылган, басым-кысым жасаган, тыюу салган. Падыша бийлигинин орустан башка элдердин тилдерине карата мамилеси эл агартуу маселесине арналган бир расмий документте төмөнкүдөй формула этилген: «Тили буруу калктардын тилдерин билим берүүгө жараган жеткилен тилдин денгээлине көтөрүү жөнүндө кеп-сөз жүрмөк түгүл, эч качан ниет да кылынган эмес, анткени

мындай ниет абсурдка (сандыракка) чектешкен бир нерсе болор эле» (Рзаев, 1968:130). Дагы бир өкмөттүк кагазда: «Жергиликтүү(туземный) тилдерди өстүрүү жана жакшыртуу аркылуу ал тилдерде Россиянын орустан бөлөк калктарынын арасында таалим-тарбия ишин жайылтуу максатын көздөө мамлекеттик көз караштан карап бакканда жүйөөсүз экени көзгө чарпылат», – деп айтылган.²

Бирок падыша бийлиги ушундай антигумандуу шовинисттик саясат жүргүзгөнүнө карабастан, кыргыз элиндей эле Россия империясына күнкор абалда жүргөн өзбек, татар, казак элдеринин билимдүү өкүлдөрү эне тилдеринде газеталар, окуулуктар жана диний, илимий, адабий китептер жазып, бастырып чыгарып келген. Жалпылай айтканда, алардын жазма тилдери мамлекеттик басым-кысым астында деле коомдук турмуштун көп жааттарында колдонулуп, ошонун аркасы менен лексикалык, грамматикалык, стилистикалык жактан бир кыйла өнүп-өөрчүй алган.

Падыша режими кысмактап, тыйып, куугунтуктап жаткан чакта өзбек, татар, казактар эмне үчүн эне тилдерин көп тармактуу тексттер жаратуу үчүн иштете алган да, кыргыздар анте алган эмес?

Мунун бир себеби ушул: татар, өзбек, казактар өздөрү колониялангыча хандыктар күткөн, ислам динин жана илим-билимин өздөштүргөн, эне тилдеринде тексттер жазып келген элдер эле. Алар Россияга каратылгандан кийин хандыктарынан айрылса да, көрөңгөлөнгөн жазма маданиятын жалгаштыра берген, эскиче-жаңыча таалим-тарбия бердирүү менен өз ичинен эне тилдеринде тексттер жаза алуучу, жазылгандарды басып чыгаруучу, басылгандарды сатып таратуучу жана сатып алуучу кишилердин катмарын чыгарып турган. Экинчиден, ал элдердин арасында диний жана динге багынычсыз (светский) окуу жайларынын үзгүлтүксүз иштешин, эне тилдеринде тексттердин жазылып, басылып, таралып турушун экономикалык жактан камсыз кылган артыкча дөөлөттүү адамдар да бар болгон.

Арийне, чакан калктуу жана жартылай сабаттуу коомдордо эл агартуу очоктору, китеп басуучу жана соодалоочу мекеме-уюшмалар элге көрсөткөн спецификалык кызматтары үчүн үстөк пайда тапмак түгүл, сарптаган чыгымдарын кайтарып ала албайт. Ал очок, уюм, мекемелер өз чыгымдарын толук же чала-чарпыт каптагыдай кошумча акча-каражатты (дотацияны) мамлекеттен же бай кишилерден дайыма

2 Цитата алынган китеп: Национальная политика ВКП(б) в цифрах. – Москва, 1930. – 263-б

алып турбаса, жашап кете албайт, бат эле банкрот болот, «жыдып» түшөт. Себеби китеп, газета, журнал чыгарууга керектүү материалдар жана басмакана (типография) кызматтары кайсыл жерде, кайсыл заманда болбосун өтө кымбат бойдон кала берет.

Жогоруда айтылгандай, падыша өкмөтү татар, өзбек, казактардын улуттук маданиятынын өнүп-өсүшүнө эч качан өз бюджетинен акчалай жардам берген эмес. Ошондуктан мезгилдүү басмасөз органдарынын, китеп чыгаруучу мекеме-ишканаларынын, таалим-тарбия берүүчү жайларынын үздүксүз жашап турушуна кеткен чыгымдардын көпчүлүк үлүшүн ал элдердин билим менен маданияттын маанисин түшүнгөн, патриоттук аң-сезим ташыган байлары, көпөстөрү, капиталисттери өз чөнтөктөрүнөн төлөп турган. Экинчиден, кээ бир татар, өзбек, казак окумалдары басмасөз өнүмдөрүн (продукциясын) басып чыгарыш жана соодалаш ишин кесиби же бизнеси кылып алып, бир чети өздөрүнө акча тапса, бир чети эл агартуу кызматына да салым кошкон. Үчүнчүдөн, ал элдердин арасында өз тилдеринде жарык көргөн китеп, газета, журналдарды сатып алууга, бала-чакасын акча төлөп окутууга финансылык даремети бар үй-бүлөлөр анча деле аз болбогон сыяктуу.

Айтор, ушул белгиленген факторлор чогуусу менен татар, өзбек, казактардын өз тилдерин жазма тилдер түрүндө иштете башташына жана өөрчүтүшүнө реалдуу өбөк-жөлөктөр жараткан.

Ал эми жалпы жонунан көчмөн, кедей, чачыранды жашаган, ислам дини менен билимин жакшы өздөштүрбөгөн, орус вариантындагы европалык цивилизацияга да жанашпаган себептүү кыргыз уруулары өз арасынан ашкан дөөлөттүү, маданияттуу, эл-журтуна күйөрман байлардын жоон тобун да, эне тилинде таалим-тарбия ишин жүргүзүүгө жана ар кыл тексттер жазып жарыялоого жарамдуу билимдүүлөрдүн калыныраак катмарын да чыгара алган эмес. Ушундан улам кыргыз тили кадыресе жазма тил, тагыраак айтканда, саясат, илим-билим, адабият, таалим-тарбия тили боло албай, көбүнчө оозеки речь түрүндө колдонулуп келген.

Тек гана XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башы ченде кыргыз элинен азыноолак сабаттуулар чыгып, алардын он чактысы эне тилинде тексттер жазууга демилгеленген. Ал тексттер кыргыз тилин жазма тилге айландыруу багытында жасалган алгачкы там-туң кадамдар деп гана бааланууга тийиш.

Албетте, жазма речин өөрчүткөн же өөрчүтө баштаган татар, өзбек, казак тилдерине тектеш, окшош кыргыз тилинин деле жазма тил болушуна мүмкүнчүлүктөр берген бир кыйла татаал грамматикалык структурасы жана дурус эле бай лексикалык запасы

ЊЊ ААД АЊ Њ ДОЊ А ×АЕЕЊ ЕЕ ЕУДАУЧ УЕЕЊ ЕЊ
АЕЕЕЊ А²²Е²Њ² АЕАЊ А АЕАЧЊ А ОЕЕЕ Њ АЊАЕАЊЕЊ А ЕАВАДА

бар эле. Эгер коом тарабынан өзүнө жазма-басма түрүндө кызмат аткаруу милдеттери жүктөлсө, ал деле жазма тил катары өмүр сүрүүгө өтмөк, ички ресурстарынын жана тыштан кабыл алгандарынын эсебинен сөз байлыгынын арбыгып, грамматикалык түзүлүшүн жакшыртып бара бермек. Тилекке каршы, өйдө жакта көп айтылган себептердин айынан кыргыз эли өз тилинин жазма речь катары коомдук жумуш аткарышы үчүн саясий, экономикалык, маданий-интеллектуалдык өбөлгөлөр, шарттар жаратып берүүгө жараган эмес.

ААААЕВООАВ

АЙТМАМБЕТОВ Д., (1961), *Ај даај өрөөј і і ъа өөј еъ а Еөдаөçñè* – Фрунзе.

ГАБДУЛКАЮМ Мифтаков., – Кыргызстан улуттук илимдер академиясынын *Еј өæаçі ææаḍ ој і ао,еј а, 1 1613.* – 338,135-беттер.

І аөөј і æөүј аү і і өөөөә АЕЊ (а) а өөоḍаḍ. – Москва, 1930.

ПЛОСКИХ В. М., КУДАЙБЕРГЕНОВ С. К., Ранние киргизские письменные документы // *Еçааһөөү АЊ Еөдаөçñè е ЊЊḍ, і аъаһоаај і ъа і аөөè.* – Фрунзе, 1968, №4.

РЗАЕВ Д., (1968), Развитие национальных отношений в республиках Советского Востока. – Фрунзе.

СУХАНБЕРДИНА У., СЕЙФУЛЛИНА Д. С., (1996), *Еаçаè èèḍааъі ъ% өæèḍаһè.* 1807 – 1917. Библиографиялык көрсөткүш – Алматы.

СЫДЫКОВ О., (1990), *Еъḍаъç һај æъḍаһъ* – Фрунзе.

САМАНЧИН Т., (1949), Молдо Кылыч – жазгыч акын. – Фрунзе.

УСУБАЛИЕВ Т., (1974), *Еај еј еçі - аæèèèèè еһој ÷ і èè аḍоæаъ è аḍаоһоаа і аḍі ај а* – М.

ЮНУСАЛИЕВ Б. М., Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза/ сб. *Ḑрḍөј еј æ÷аһèèа еһнèаај аај еү.* – Фрунзе; «Илим». басмасы. 1970.